Iranian Journal of curriculum studies

ISSN: 1735-4986
https://www.jcsicsa.ir

VOL (21), No. 81, 2026, pp: 33-54

Knowledge under the Hegemony of Stabilized Discourses: A Critical Discourse Analysis of Curriculum Studies Theses (Case Study: Allameh Tabataba'i University)

Seyede Fateme Ahmadi[*, 1], **Mostafa Ghaderi**[2], **Alireza Sadeghi**[3]

1. ***Corresponding author*** Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, hamtaahmadi31@gmail.com
2. Department of Curriculum Studies, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, m.ghaderi@atu.ac.ir
3. Department of Curriculum Studies, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, sadeghi@atu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Keywords:
Critical Discourse Analysis, Master's Theses, Curriculum Studies, Norman Fairclough, Stabilized Discourses

Article history:
Received**: 11 April 2026**
Reviewed**: 28 June 2026**
Accepted**: 08 July 2026**

ABSTRACT

In recent decades, curriculum studies have played a central role in shaping educational knowledge and research agendas. However, the dominance of certain stabilized discourses may marginalize alternative perspectives and limit theoretical diversity within this field. The objective of this study is to analyze the discourses represented in the titles of master's theses in curriculum studies at Allameh Tabataba'i University and to identify dominant and marginalized discourses in the process of academic knowledge production. This study adopts Norman Fairclough's Critical Discourse Analysis and his three-dimensional model encompassing textual, discursive, and social dimensions. The research corpus consists of the titles of all master's theses in curriculum studies defended at Allameh Tabataba'i University between 2014 and 2023. The data were collected using a census method and analyzed through a mixed quantitative–qualitative approach in order to examine patterns of discourse frequency and dominance. The findings indicate that the socio-political discourse is significantly more prominent and stabilized compared to other discursive orientations. In contrast, discourses such as gender-feminist, environmental, and spiritual perspectives appear marginal and underrepresented in the thesis titles. This pattern reflects a discursive hierarchy in which certain forms of knowledge gain legitimacy while others remain peripheral. The results suggest that knowledge production in curriculum studies at the examined institution is shaped by the hegemony of stabilized discourses, which may constrain intellectual plurality and limit opportunities for alternative theoretical approaches. The study highlights the necessity of opening more diverse discursive spaces in academic research and curriculum scholarship to foster broader perspectives and more inclusive knowledge production.

Citation (APA): Ahmadi, S. F., Ghaderi, M., & Sadeghi, A. (2026). Knowledge under the Hegemony of Stabilized Discourses: A Critical Discourse Analysis of Curriculum Studies Theses (Case Study: Allameh Tabataba'i University). ***Iranian* Journal of Curriculum Studies.** 21 (81), https://doi.org/10.22034/jcs.2026.529062.2447

© The Author (s). Publisher: Iranian Curriculum Studies Association.

Extended Abstract

Introduction

This study aims to analyze the discourses represented in the titles of master's theses in Curriculum Studies at Allameh Tabataba'i University. Considering the crucial role of theses as one of the key arenas of academic knowledge production, the titles of these works can reflect dominant discourses, institutional preferences, and ideological logics shaping educational research. The theoretical framework is informed by the discursive approach in curriculum studies—particularly William Pinar's conception of curriculum as a social and political text—and Norman Fairclough's Critical Discourse Analysis (CDA), which interprets curriculum and academic texts as ideological and socially constructed expressions.

The main objective of this research is to identify dominant and marginal discourses within thesis titles and to explain the institutional, social, and ideological mechanisms that generate and sustain them

Methodology

The study employs a mixed qualitative–quantitative method. The statistical population includes all 107 master's theses in Curriculum Studies at Allameh Tabataba'i University between 2014 and 2023 (1393–1402), examined through a census method. The data were extracted from the university's virtual library archive.

Data analysis was conducted based on Fairclough's three-level CDA model, encompassing textual, discursive, and socio-institutional dimensions. The coding process involved identifying key concepts from titles, initial coding, conceptual integration, and final assignment to discursive categories. The categorization framework follows Fathi Vajargah's model of curriculum identities, revised according to empirical findings. Alongside qualitative analysis, the frequency of discourses was calculated to uncover patterns of repetition and dominance.

Results

The results reveal that the political–cultural discourse grounded in Islamic education, national–religious identity, and ideological values is the dominant discourse across thesis titles. These topics align with official educational policies emphasizing moral education and identity formation. In contrast, critical, multicultural, gender-based, sexual education, democratic education, and internationalization discourses appear marginal and underrepresented. Their limited presence shows the narrowness of discursive diversity in curriculum-related research at the university level.

Further interpretation indicates that this pattern emerges not only from macro-level educational policies but also from institutional dynamics. Factors such as supervisors' scientific orientations, evaluation criteria for theses, and the structural configuration of academic groups contribute to the stabilization of dominant discourses and the marginalization of alternative ones. Consequently, the discursive structure of thesis production reflects how institutional and ideological forces define the boundaries of legitimate knowledge in the field of curriculum studies.

Conclusion:

This research highlights the inherently political and ideological nature of educational knowledge production. Thesis titles, though concise, function as indicators of the prevailing academic worldview and reveal what topics gain visibility or remain silenced. The study concludes that the dominance of a single political–religious discourse limits epistemological plurality and narrows the field's research landscape.

It is therefore essential to rethink research policies and encourage greater discursive diversity within curriculum studies. Strengthening alternative perspectives—such as critical, democratic, and multicultural approaches—can enrich educational inquiry and promote a more inclusive understanding of curriculum. The findings call for renewed attention to research evaluation systems and supervisor orientations, aiming to foster a pluralistic environment that accommodates different ideological and epistemological voices

Overall, the study reveals the deeply political and ideological nature of knowledge production in curriculum studies and highlights the need to broaden discursive spaces, support critical perspectives, and diversify research orientations in graduate-level curriculum research.

Ethical Considerations

The data of this study consist of publicly available thesis titles, and no human participants were involved. The principles of scientific integrity, accurate citation, and avoidance of plagiarism were observed.

Acknowledgments

This article is derived from the first author's master's thesis in Curriculum Planning, Department of Curriculum Studies, Faculty of Psychology and Educational Sciences, registered under number Pad29504 on 10 Khordad 1404 (31 May 2025) at Allameh Tabataba'i University. This research received no financial support from any governmental or non-governmental institutions or organizations. The authors thank the thesis supervisor and advisor for their scholarly guidance throughout the thesis.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

AI Disclosure Statement

An AI tool was used for part of the translation and editing of this article. The research design, data collection and analysis, interpretation of findings, and conclusions were carried out by the authors, who take full responsibility for the final content of the article.

مطالعات برنامه درسی

شاپا: ۱۷۳۵-۴۹۸۶

https://www.jcsicsa.ir

دوره ۲۱، شماره ۸۱، تابستان ۱۴۰۵: ۵۴-۳۳

دانش در انحصار گفتمان‌های تثبیت‌شده: مطالعه‌ای انتقادی بر پایان‌نامه‌های رشته برنامه‌ریزی درسی (مطالعه موردی: دانشگاه علامه طباطبایی)

سیده فاطمه احمدی*[۱]، مصطفی قادری[۲]، علیرضا صادقی[۳]

۱. **نویسنده مسئول**، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران، hamtaahmadi31@gmail.com

۲. گروه مطالعات برنامه درسی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران رایانامه: m.ghaderi@atu.ac.ir

۳. گروه مطالعات برنامه درسی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران، ، رایانامه: sadeghi@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله اصیل پژوهشی

کلیدواژه‌ها:

تحلیل گفتمان انتقادی، پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد ، برنامه‌ریزی درسی، نورمن فرکلاف، گفتمان‌های مسلط

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۵

چکیده

در دهه‌های اخیر، مطالعات برنامه‌ریزی درسی نقش محوری در شکل‌دهی به دانش آموزشی و جهت‌دهی به دستورکارهای پژوهشی ایفا کرده‌اند. با این حال، غلبه برخی گفتمان‌های تثبیت‌شده می‌تواند به حاشیه‌راندن دیدگاه‌های بدیل و محدودشدن تنوع نظری در این حوزه منجر شود. هدف این مقاله، تحلیل گفتمان‌های بازنمایی‌شده در عناوین پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی در دانشگاه علامه طباطبایی و شناسایی گفتمان‌های غالب و حاشیه‌ای در فرایند تولید دانش دانشگاهی است. این پژوهش با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف و الگوی سه‌بعدی او شامل سطوح متنی، گفتمانی و اجتماعی انجام شده است. پیکره پژوهش شامل عناوین تمامی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی دفاع شده در دانشگاه علامه طباطبایی طی سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۲ است. داده‌ها به روش سرشماری گردآوری و با استفاده از رویکرد ترکیبی کمی–کیفی تحلیل شدند تا الگوهای فراوانی و غلبه گفتمان‌ها شناسایی شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که گفتمان «اجتماعی–سیاسی» نسبت به سایر جهت‌گیری‌های گفتمانی از برجستگی و تثبیت بیشتری برخوردار است. در مقابل، گفتمان‌هایی همچون «جنسیتی–فمینیستی»، «محیط‌زیستی» و «معنوی» در حاشیه قرار داشته و سهم اندکی در عناوین پایان‌نامه‌ها دارند. این الگو بیانگر نوعی سلسله‌مراتب گفتمانی است که در آن برخی اشکال دانش مشروعیت بیشتری می‌یابند و سایر رویکردها به حاشیه رانده می‌شوند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که تولید دانش در حوزه برنامه‌ریزی درسی در دانشگاه مورد مطالعه تحت تأثیر سلطه گفتمان‌های تثبیت‌شده قرار دارد؛ امری که می‌تواند به محدود شدن تکثر فکری و کاهش فرصت برای رویکردهای نظری بدیل منجر شود. این مطالعه بر ضرورت گشودن فضاهای گفتمانی متنوع‌تر در پژوهش‌های دانشگاهی و مطالعات برنامه‌ریزی درسی به‌منظور تقویت تنوع دیدگاه‌ها و تولید دانش فراگیرتر تأکید می‌کند.

استناد به این مقاله: احمدی، سیده فاطمه؛ قادری، مصطفی؛ صادقی، علیرضا. (۱۴۰۵). دانش در انحصار گفتمان‌های تثبیت‌شده: مطالعه‌ای انتقادی بر پایان‌نامه‌های رشته برنامه‌ریزی درسی (مطالعه موردی: دانشگاه علامه طباطبایی)، فصلنامه **مطالعات برنامه درسی ایران**. ۲۱ (۸۱)، ۲۲– ۱.

https://doi.org/10.22034/jcs.2026.529062.2447

© **نویسندگان**

ناشر: **انجمن مطالعات برنامه درسی ایران.**

مقدمه

رشته «برنامه‌ریزی درسی» به‌عنوان یکی از حوزه‌های بنیادین علوم تربیتی، دارای سابقه‌ای نزدیک به یک قرن در نظام آموزش عالی جهان است. این رشته با گستره‌ای متنوع از مفاهیم و رویکردها، همواره در حال تحول بوده و تعیین مرزهای دقیق آن، به‌دلیل تکثر نظری، امری دشوار تلقی می‌شود. تلاش صاحب‌نظران برای تثبیت جایگاه برنامه‌ریزی درسی به‌عنوان یک حوزه علمی مستقل، در ادبیات پژوهشی به‌روشنی قابل مشاهده است (Fathi Vajargah et al., 2022).

در ادبیات معاصر مطالعات برنامه درسی، این تکثر نظری در آثار ویلیام پاینار و همکاران صورت‌بندی گفتمانی یافته است. پاینار در کتاب فهم برنامه درسی، با فاصله‌گرفتن از نگاه فنی و خطی، برنامه درسی را متنی نمادین و چندصدایی می‌داند که از خلال گفتمان‌هایی چون سیاسی، نژادی، جنسیتی، پدیدارشناختی، اتوبیوگرافیک، زیباشناختی، الهیاتی، نهادی و پساساختگرا قابل فهم است. در این چارچوب، برنامه درسی نه مجموعه‌ای خنثی از اهداف و محتوا، بلکه بازنمایی‌ای گفتمانی از روابط قدرت، هویت و معنا تلقی می‌شود که در بسترهای نهادی و اجتماعی خاص شکل می‌گیرد. (Pinar et al., 1995). این رویکرد، امکان تحلیل انتقادی متون آموزشی و پژوهشی را به‌عنوان میدان‌هایی گفتمانی فراهم می‌سازد.

در ایران، آموزش برنامه‌ریزی درسی از دهه ۱۳۶۰ به‌صورت رسمی در نظام آموزش عالی نهادینه شد و تصویب دوره‌های تحصیلات تکمیلی، زمینه‌ساز گسترش پژوهش‌های تخصصی در این حوزه گردید (Mousapour, 2023). بخش قابل‌توجهی از این پژوهش‌ها در قالب پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد انجام می‌شوند که به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بسترهای تولید دانش دانشگاهی، می‌توانند بازتاب‌دهنده‌ی روندها، ترجیحات نظری و ارزش‌گذاری‌های رایج در رشته باشند.

از منظر جامعه‌شناسی معرفت و تحلیل گفتمان، پایان‌نامه‌ها متونی بی‌طرف تلقی نمی‌شوند، بلکه در چارچوب پارادایم‌ها و گفتمان‌های مسلط یا حاشیه‌ای شکل می‌گیرند که خود متأثر از روابط قدرت، ساختارهای نهادی و شرایط اجتماعی‌اند (Mohammadpour, 2021; Qaderi, 2020). در این میان، عناوین پایان‌نامه‌ها به‌عنوان فشرده‌ترین و نمادین‌ترین بخش متون پژوهشی، نشانه‌هایی از منطق‌های گفتمانی حاکم بر انتخاب موضوعات و صورت‌بندی مسائل پژوهشی را در خود بازتاب می‌دهند.

در دهه‌های اخیر، رویکردهای گفتمانی در مطالعات زبان‌شناختی رشد چشمگیری داشته‌اند و نقش سازنده و محدودکننده‌ی زبان در روابط قدرت را برجسته ساخته‌اند (Barkhordari, 2022). در این چارچوب، تولید دانش در حوزه برنامه‌ریزی درسی، به‌ویژه از طریق پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی، بازتابی از گفتمان‌های مسلط علمی و اجتماعی است؛ گفتمان‌هایی که نه‌تنها انتخاب موضوعات، بلکه صورت‌بندی زبانی آن‌ها را نیز شکل می‌دهند. برخی گفتمان‌ها در هماهنگی با ساختارهای قدرت برجسته می‌شوند و برخی دیگر به حاشیه رانده می‌شوند.

این پژوهش با استفاده از مدل تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف در سه سطح واژگانی – متنی، گفتمانی، و اجتماعی – نهادی (Fairclough,1995) و با بهره‌گیری از مفهوم قدرت/دانش در اندیشه میشل فوکو، به تحلیل گفتمان‌های بازتاب‌یافته در عناوین پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی می‌پردازد. در اندیشه فوکو، دانش و قدرت درهم‌تنیده‌اند و دانش، نه فرآیندی خنثی، بلکه ابزاری برای اعمال و تثبیت قدرت است؛ ابزاری که از طریق نهادهایی چون مدرسه، بیمارستان و زندان، به ابژه‌سازی فاعلان انسانی و مشروعیت‌بخشی به جایگاه متخصصان می‌انجامد (Ball,2012). همچنین، دیدگاه نوفهم‌گرایان برنامه درسی بر این نکته تأکید دارد که برنامه درسی نه یک فرآورده‌ی صرفاً فنی، بلکه گفتمانی چندلایه است که در بستر زبان، تاریخ، تجربه و قدرت شکل می‌گیرد (Pinar et al,1995). گرچه این دیدگاه‌ها

فاقد چارچوب عملی روشن‌اند، تحلیل گفتمان انتقادی می‌تواند این خلأ را پر کرده و بستری برای تحلیل نظام‌مند گفتمان‌های برنامه درسی فراهم آورد (Harb, 2017). ترکیب این دو رویکرد، امکان بررسی انتقادی سلطه‌ی گفتمان‌های خاص در پایان‌نامه‌های برنامه‌ریزی درسی را فراهم کرده و نشان می‌دهد چگونه برخی موضوعات به‌عنوان دانش معتبر تثبیت و برخی دیگر طرد یا حاشیه‌نشین می‌شوند.

هدف پژوهش: تحلیل گفتمان‌های بازنمایی‌شده در عناوین پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی

پرسش اصلی: چه گفتمان‌هایی در این عناوین بازتاب یافته‌اند و سازوکار حضور یا حذف آن‌ها چیست؟

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های داخلی نشان داده‌اند که توزیع موضوعی پایان‌نامه‌های علوم تربیتی، علی‌رغم تنوع ظاهری، اغلب نامتوازن و متمرکز بر حوزه‌هایی خاص است. تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های برنامه‌ریزی درسی در دانشگاه‌های بزرگ کشور، نقش عواملی چون تخصص استاد راهنما، محتوای دروس و محدودیت آشنایی دانشجویان با حوزه‌های نوظهور را در این تمرکز برجسته کرده است (Maleki, HajiTabar, & GhasemTabar, 2011). یافته‌های مشابهی در حوزه تکنولوژی آموزشی نیز گزارش شده که از تداوم چارچوب‌های سنتی و غفلت از رویکردهای نو و میان‌رشته‌ای حکایت دارند (HajiTabar & Taghipour, 2015; Ahmadi Gol & Sangari, 2017).

مطالعات دیگر نیز به سلطه برخی گرایش‌های گفتمانی در پایان‌نامه‌ها اشاره کرده‌اند؛ از جمله غلبه نگاه ابزاری و کمی‌گرایانه در پژوهش‌های علوم تربیتی (Vadayeh Kheyri, 2019)، تمرکز بر حوزه‌های ارزیابی و نظریه‌های یادگیری (Sofian, Atapour, & Najari, 2023) و انسجام مفهومی هم‌زمان با تنوع نسبی موضوعات در تحلیل‌های علم‌سنجی (Momeni, 2024). همچنین، شماری از مقالات منتشرشده در فصلنامه مطالعات برنامه درسی به بررسی تحولات برنامه درسی و عوامل اثرگذار بر پژوهش‌های این حوزه پرداخته‌اند و بر اهمیت توجه به زمینه‌های نهادی و سیاستی در تحلیل مطالعات برنامه درسی تأکید کرده‌اند (Musipour., 2020; Koushki et al., 2020).

در سطح بین‌المللی نیز تفاوت معناداری میان گرایش‌های موضوعی پایان‌نامه‌های ملی و بین‌المللی گزارش شده است که بر نقش زمینه‌های نهادی و گفتمانی در انتخاب موضوعات پژوهشی تأکید دارد (Arjan & Çubukçu, 2023) همچنین پژوهش Helsing Widen (2019) نشان می‌دهد که پایان‌نامه‌های دانشجویی می‌توانند بازتاب‌دهنده گفتمان‌های دانشگاهی مسلط و حتی گفتمان‌های انتقادی نوظهور باشند.

مجموع این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی نه‌تنها بازتاب‌دهنده روندهای موضوعی، بلکه حامل گفتمان‌ها و منطق‌های مسلط بر تولید دانش دانشگاهی‌اند؛ گفتمان‌هایی که برخی موضوعات را برجسته و برخی دیگر را به حاشیه می‌رانند. بااین‌حال، تحلیل انتقادی عناوین پایان‌نامه‌های رشته برنامه‌ریزی درسی، به‌ویژه از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، در بستر دانشگاه‌های ایرانی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر در پی آن است که با تحلیل گفتمان عناوین پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبایی، الگوهای گفتمانی مسلط و حاشیه‌ای و سازوکارهای بازتولید آن‌ها را واکاوی کند.

روش پژوهش:

پژوهش حاضر به تحلیل گفتمان‌های بازنمایی‌شده در عناوین پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبایی طی بازه زمانی ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۲ می‌پردازد. انتخاب این بازه زمانی، از یک‌سو به‌دلیل تثبیت نسبی تولیدات پژوهشی این رشته در دهه اخیر و از سوی دیگر، به‌دلیل دسترس‌پذیری کامل و ثبت نهایی پایان‌نامه‌ها در آرشیو کتابخانه دانشگاه در زمان گردآوری داده‌ها (سال ۱۴۰۳) صورت گرفته است. پایان‌نامه‌های مربوط به سال‌های ۱۴۰۳ و ۱۴۰۴ در زمان گردآوری داده‌ها یا هنوز در آرشیو کتابخانه ثبت نشده بودند، یا تعداد آن‌ها بسیار محدود و از حیث گفتمانی غیرنماینده تلقی می‌شدند. بررسی اکتشافی محدود این موارد نشان داد که افزودن آن‌ها به پیکره داده‌ها، تغییری معنادار در الگوهای گفتمانی شناسایی‌شده ایجاد نمی‌کند؛ ازاین‌رو، به‌منظور حفظ انسجام تحلیلی و اتکاپذیری داده‌ها، بازه زمانی پژوهش به سال ۱۴۰۲ محدود شد.

جامعه آماری پژوهش شامل تمامی ۱۰۷ پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی در بازه زمانی مذکور است که به‌طور کامل در دسترس بوده و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. با توجه به جامع بودن داده‌ها، از روش سرشماری برای گردآوری اطلاعات استفاده شد. داده‌ها از طریق آرشیو پایان‌نامه‌های موجود در کتابخانه مجازی دانشگاه علامه طباطبایی استخراج گردید.

ابزار گردآوری داده‌ها، فرم استانداردی برای استخراج اطلاعات بود که شامل عنوان پایان‌نامه، سال دفاع، نام نگارنده و شاخص‌های گفتمانی متن است. این فرم‌ها به‌صورت نظام‌مند و منظم تکمیل شدند. تحلیل داده‌ها بر مبنای رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف و مطابق با مدل سه‌لایه‌ای وی انجام گرفت. بر این اساس، تحلیل در سه سطح دنبال شد: در سطح متنی، ویژگی‌های زبانی و ساختاری عناوین پایان‌نامه‌ها بررسی گردید؛ در سطح گفتمانی، فرآیندهای تولید و تفسیر متون و روابط میان گفتمان‌ها مورد واکاوی قرار گرفت؛ و در سطح اجتماعی–نهادی، زمینه‌های اجتماعی و ساختارهای نهادی مؤثر بر تولید و بازنمایی گفتمان‌ها تحلیل شد.

فرایند کدگذاری داده‌ها به‌صورت مرحله‌ای و نظام‌مند انجام گرفت. بدین‌صورت که در مرحله نخست، عناوین پایان‌نامه‌ها بر اساس مفاهیم محوری و واژگان کلیدی به کدهای اولیه مفهومی تقسیم شدند. در مرحله دوم، کدهای مشابه در مقوله‌های گفتمانی تجمیع و بازبینی شدند. در مرحله سوم، این مقوله‌ها با چارچوب مفهومی هویت‌های برنامه درسی تطبیق داده شده و در صورت لزوم، تلفیق‌ها و تعدیل‌های جزئی مفهومی برای افزایش دقت تحلیلی اعمال گردید[۱].

در کنار تحلیل کیفی، از تحلیل کمی بسامدها نیز بهره گرفته شد تا تصویری آماری از پراکندگی گفتمان‌ها و میزان تکرار هر یک به‌دست آید. این تحلیل ترکیبی (کیفی–کمی در کنار تحلیل گفتمان) به فهمی جامع‌تر از الگوهای گفتمانی حاکم منجر شد.

به منظور افزایش اعتبار و انسجام تحلیل‌ها، از استراتژی زاویه‌بندی روش‌شناختی استفاده شد. در این راستا، تحلیل صرفاً به عناوین پایان‌نامه‌ها محدود نماند و در موارد لازم، چکیده‌ها و بخش‌هایی از متن پایان‌نامه‌ها نیز مورد بررسی قرار گرفت

---

۱. به‌عنوان نمونه، عنوان پایان‌نامه «بررسی محتوای کتاب‌های درسی دورهٔ متوسطه ایران از منظر توجه به مؤلفه‌های صلح و نسبت آن با سند تربیت شهروند جهانی یونسکو» در مرحله کدگذاری اولیه با کد مفهومی «تربیت شهروند جهانی» شناسایی شد. در مرحله تجمیع، این کد در مقوله گفتمانی «بین‌المللی–جهان‌وطنی» قرار گرفت. در سطح تفسیر گفتمانی، این عنوان به‌مثابه بازنمایی گفتمانی فراملی تلقی شد که با ارجاع به اسناد بین‌المللی، از چارچوب‌های صرفاً ملی فراتر رفته و به حضور گفتمان‌های جهانی در برنامه درسی اشاره دارد. این رویه تحلیلی به‌صورت مشابه برای سایر عناوین پایان‌نامه‌ها نیز اعمال شده است.

تا گفتمان‌ها در بستری کامل‌تر تفسیر شوند. افزون‌براین، ترکیب تحلیل کیفی و کمی، استفاده از تحلیل‌گر دوم در بخشی از داده‌ها (زاویه‌بندی تحلیلگر) و بهره‌گیری از چارچوب مفهومی مقوله‌بندی‌شده، به‌عنوان اجزای مکمل در فرایند زاویه‌بندی لحاظ گردید.

تحلیل داده‌ها به صورت دستی و بدون استفاده از نرم‌افزارهای آماری یا کیفی انجام شد. مفاهیم، کدها و شاخص‌های مرتبط در فرم‌ها و جداول از پیش طراحی‌شده با دقت ثبت و تحلیل گردید. چارچوب مقوله‌بندی تحلیل‌ها بر اساس مدل هویت‌های برنامه درسی ارائه‌شده در آثار دکتر فتحی واجارگاه تدوین شد. این چارچوب، ابعاد مختلف هویت‌های برنامه درسی را در قالب مقوله‌هایی نظیر سیاسی–فرهنگی، نژادی و چندفرهنگی، آینده‌نگرانه، زیست‌محیطی، فناورانه، فمینیستی و جنسیتی، و سایر حوزه‌های مرتبط طبقه‌بندی می‌کند. بااین‌حال، در فرایند تحلیل، این مقوله‌ها با توجه به ماهیت داده‌ها و اهداف خاص پژوهش حاضر، با اعمال تغییرات جزئی و تلفیق‌های مفهومی، متناسب‌سازی شدند تا بتوانند تمایزها و پیوستگی‌های گفتمانی بازتاب‌یافته در عناوین پایان‌نامه‌ها را با دقت بیشتری نشان دهند. این تغییرات در جهت حفظ انسجام تحلیلی و تقویت قابلیت تفکیک و تحلیل گفتمان‌ها و بر مبنای صلاحدید تحلیلی پژوهشگر انجام شده‌اند.

یافته‌ها

تحلیل کمی یافته‌ها نشان می‌دهد که گفتمان «سیاسی–فرهنگی» با ۳۲ مورد، بیشترین فراوانی را در میان ۱۰۷ پایان‌نامه داشته و به‌عنوان گفتمان مسلط در این حوزه شناخته می‌شود. این گفتمان ناظر بر مضامینی چون هویت‌سازی، جامعه‌پذیری، تربیت شهروندی، عدالت آموزشی، برنامه درسی پنهان و انتقال ارزش‌های فرهنگی و ایدئولوژیک است که نشان‌دهنده پیوند عمیق میان نظام آموزشی و سیاست‌گذاری فرهنگی در سطح کلان است. در رتبه دوم، گفتمان «فناورانه» با ۱۷ مورد قرار دارد که به تحول دیجیتال، کاربرد فناوری در آموزش، و واکنش به شرایط بحرانی مانند همه‌گیری کرونا می‌پردازد. حضور این گفتمان در سال‌های اخیر رو به افزایش بوده و از پاسخ نظام دانشگاهی به نیازهای نوظهور حکایت دارد. در مقابل، گفتمان‌های «فمنیستی–جنسیتی» (۳ مورد)، «زیست‌محیطی» (۲ مورد) و «معنوی» (۴ مورد) کمترین فراوانی را داشته‌اند؛ امری که نشان‌دهنده غفلت ساختاریافته از گفتمان‌هایی است که در ادبیات جهانی برنامه‌ریزی درسی از اولویت‌های در حال رشد محسوب می‌شوند.

بررسی روند زمانی توزیع پایان‌نامه‌ها نیز حاکی از تغییرات معنادار در برخی سال‌هاست. گفتمان سیاسی–فرهنگی در سال‌های ۱۳۹۳، ۱۳۹۸ و ۱۳۹۹ اوج یافته است که احتمالاً تحت‌تأثیر تحولات فرهنگی و اجتماعی کشور در این دوره‌ها بوده است. همچنین، افزایش تمرکز بر گفتمان فناورانه در سال‌های ۱۳۹۵، ۱۳۹۸ و ۱۳۹۹ نیز می‌تواند نشانه‌ای از تأثیر تحولات جهانی آموزش و گسترش آموزش مجازی باشد.

تحلیل کیفی: برای ارائه یک تحلیل جامع و مبسوط از پایان‌نامه‌های بررسی‌شده در حوزه برنامه‌ریزی درسی، پژوهش‌ها در چند محور اصلی تحلیل شده‌اند. این محورها شامل ابعاد سیاسی–فرهنگی، جنسیتی–فمینیستی، روان‌تحلیلگری، بین‌المللی–جهان‌وطنی، هنری–زیبایی‌شناختی، نژادی–چندفرهنگی و پدیدارشناختی، معنوی، فناورانه، آینده‌نگر و زیست‌محیطی هستند. هر یک از این مقولات به نوعی نشان‌دهنده‌ی دغدغه‌های پژوهشگران در دوره‌های مختلف بوده و روند گفتمانی حاکم بر پایان‌نامه‌ها را آشکار می‌کنند.

۱. **مقوله سیاسی-فرهنگی:** در تحلیل پایان‌نامه‌های رشته برنامه‌ریزی درسی، مقوله سیاسی-فرهنگی یکی از پررنگ‌ترین و تأمل‌برانگیزترین مقولات است. این دسته از پژوهش‌ها عمدتاً به واکاوی عناصر فرهنگی، ارزشی، هویتی و ایدئولوژیک در برنامه‌های درسی رسمی و پنهان پرداخته‌اند. برای نمونه، پایان‌نامه‌هایی چون «واکاوی برنامه درسی پنهان حین تعاملات اجتماعی کلاس درس آنلاین» (۱۴۰۲)، «تبیین ایده‌های متخصصان تعلیم و تربیت درباره‌ی مدرسه مطلوب ایرانی» (۱۴۰۲) و «بررسی وضعیت آموزش مهارت‌های زندگی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی» (۱۴۰۱) به نحوی بازتاب‌دهنده دغدغه‌هایی چون تربیت شهروندی، هویت ملی و عدالت اجتماعی هستند. پژوهش‌هایی مانند «بررسی علل بروز رفتارهای پرخاشگرایانه‌ی دانش‌آموزان ابتدایی جنوب شهر تهران از منظر برنامه درسی پنهان» (۱۴۰۰) و «میزان و چگونگی بازنمایی نمادهای هویت ملی در کتاب‌های فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی» (۱۴۰۰) نیز به‌صراحت بر بازنمایی ارزش‌های ملی و اجتماعی تأکید دارند. آثاری همچون «ارزیابی اهداف و محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی... بر اساس اندیشه اجتماعی آیت‌الله خامنه‌ای» (۱۴۰۰)، «شناسایی مؤلفه‌های رواداری...» (۱۴۰۰) و «سنجش میزان هویت ملی دانش‌آموزان...» (۱۳۹۹) نیز از پیوند محتوای درسی با ارزش‌های ایدئولوژیک و سیاسی حکایت دارند. در پایان‌نامه‌هایی نظیر «شناسایی و تبیین موانع تفکر انتقادی...» (۱۳۹۹)، «شناسایی الگوهای تلفیق برنامه درسی تعلیمات دینی...» (۱۳۹۹) و «شناسایی مؤلفه‌های برنامه درسی مبتنی بر مدرسه زندگی...» (۱۳۹۸) نیز عناصر فرهنگی-ایدئولوژیک به شکلی ضمنی بازتاب یافته‌اند. همچنین در سال‌های پیش‌تر نیز توجه به مؤلفه‌های سیاسی-فرهنگی در آثاری چون «بررسی مفهوم جامعه‌پذیری...» (۱۳۹۷)، «مقایسه ایدئولوژی‌های برنامه درسی معلمان...» (۱۳۹۷)، «بررسی و تحلیل محتوای کتب درسی...» (۱۳۹۷)، و «کاربرد مؤلفه‌های اصلی سبک زندگی اسلامی-ایرانی...» (۱۳۹۶) مشهود است.

۲. **مقوله جنسیتی-فمینیستی:** تعداد اندک پژوهش‌ها در این حوزه نشان‌دهنده‌ی غفلت از موضوعات جنسیتی در برنامه درسی رسمی است. پایان‌نامه‌های قرار گرفته در این مقوله با تمرکز بر مسئله تربیت جنسی در دوره ابتدایی نگاشته شده‌اند و از غیبت این موضوع در برنامه درسی رسمی انتقاد دارند. در پایان‌نامه «چالش‌های تدوین برنامه درسی تربیت جنسی دوره ابتدایی در ایران» (۱۴۰۱)، به موانع فرهنگی، اجتماعی و قانونی در مسیر طراحی چنین برنامه‌ای پرداخته شده است. همچنین، در پایان‌نامه «امکان‌سنجی کاربرد مؤلفه‌های تربیت جنسی در برنامه‌های درسی دوره‌ی ابتدائی: تربیت جنسی به‌عنوان برنامه درسی مغفول» (۱۳۹۶)، این موضوع به‌عنوان بخش مغفول‌مانده‌ای از آموزش رسمی در ایران تحلیل شده است. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که نظام آموزشی ایران در برخورد با تربیت جنسی همچنان محافظه‌کارانه عمل کرده و برنامه درسی در این زمینه دچار شکاف‌های جدی است. هر دو پایان‌نامه به نوعی به غیبت دیدگاه فمنیستی در طراحی محتوای آموزشی اشاره دارند.

۳. **مقوله روان‌تحلیلگری:** پایان‌نامه‌های مربوط به این مقوله، با تأکید بر تحلیل روان‌شناختی فرایند یادگیری، نقش معلم و محیط آموزشی را در شکل‌گیری انگیزش، احساس تعلق، علاقه به یادگیری و سواد برنامه درسی بررسی می‌کنند. «نقش بازی‌های آموزشی در افزایش علاقه و یادگیری درس ریاضی دانش‌آموزان پایه‌ی سوم ابتدایی» (۱۴۰۰) و «رابطه تدریس اثربخش با احساس تعلق به مدرسه و انگیزه پیشرفت در بین دانش آموزان دوره دوم متوسطه شهرستان ملکان» (۱۳۹۶) بر نقش روانی تدریس مؤثر متمرکزند. در «سنجش میزان سواد برنامه درسی معلمان دوره ابتدایی و رابطه آن با عملکرد تحصیلی دانش آموزان» (۱۳۹۸) نیز به رابطه میان دانش ضمنی معلمان و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان

پرداخته شده است. بررسی تأثیرات روش تدریس بر انگیزش یادگیری نیز در پایان‌نامه‌هایی چون «مقایسه روش تدریس مبتنی بر هوش‌های چندگانه و روش معمول بر انگیزش و نگرش دانش‌آموزان بر درس جغرافیا» (۱۳۹۶) مورد توجه بوده است. همچنین، پژوهش‌هایی مانند «بررسی عوامل مؤثر بر بهبود کیفیت برنامه درسی دانش‌آموزان ابتدایی کم‌توان ذهنی» (۱۳۹۶) به مسائل دانش‌آموزان با نیازهای ویژه پرداخته‌اند که نشان‌دهنده‌ی رویکردهای روان‌شناختی در برنامه‌ریزی درسی است.

۴. **مقوله بین‌المللی-جهان‌وطنی**: در این حوزه، پژوهش‌هایی مانند «طراحی الگوی بومی بین‌المللی‌سازی برنامه درسی آموزش عالی ایران» (۱۳۹۸)و «بررسی محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه ایران از منظر توجه به مؤلفه‌های صلح و نسبت آن با سند تربیت شهروند جهانی یونسکو» (۱۳۹۸) به چالش‌های پیوند آموزش ایران با استانداردهای جهانی پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که در نظام آموزشی ایران، جهانی‌شدن برنامه درسی همچنان با موانع جدی مواجه است و اولویت‌های ملی اغلب بر مؤلفه‌های جهانی‌شدن غلبه دارند.

۵. **مقوله هنری-زیبایی‌شناختی**: جایگاه هنر و زیبایی در برنامه درسی: بررسی موضوعی پژوهش‌ها نشان می‌دهد برنامه درسی ایران غالباً به جنبه‌های هنری آموزش توجه کمتری داشته است، اما پژوهش‌هایی مانند «چگونگی غنی‌سازی ابعاد هنری و زیبایی‌شناسی برنامه درسی دوره ابتدایی» (۱۳۹۹) و «تحلیل تصویرسازی کتاب‌های دوره دوم ابتدایی و رابطه آن با درک زیباشناختی دانش‌آموزان» (۱۳۹۶) تلاش کرده‌اند جایگاه هنر را در آموزش بررسی کنند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که استفاده از عناصر بصری و زیبایی‌شناسی در کتاب‌های درسی می‌تواند بر میزان یادگیری و درک عمیق‌تر مفاهیم درسی تأثیرگذار باشد.

۶. **مقوله نژادی-چندفرهنگی**: پایان‌نامه‌های این مقوله با محوریت بررسی تبعیض، حذف فرهنگی، طرد اجتماعی و نیاز به آموزش چندفرهنگی شکل گرفته‌اند. در پایان‌نامه‌هایی چون «عوامل موثر در طرد و جامعه‌پذیری دانش‌آموزان جماعت «غربتی‌ها» ازسوی معلمان شهرساری» (۱۴۰۱) و «بررسی نقش معلمان دوره ابتدایی شهر خرم‌آباد در بازپیوند دانش‌آموزان طرد شده «جماعت کولی» به کلاس درس» (۱۴۰۱)، تجربه‌های طرد اقلیت‌های قومی مورد بررسی قرار گرفته‌اند و نشان می‌دهد که نظام آموزشی ایران همچنان در برابر گروه‌های به‌حاشیه‌رانده‌شده (مانند کولی‌ها و غربتی‌ها) با چالش‌های اجتماعی و فرهنگی مواجه است. «الگوی بازنمایی نمادهای فرهنگ تالشی در کتاب‌های درسی دوره دوم ابتدایی ایران» (۱۴۰۰) به غیبت یا نحوه بازنمایی فرهنگ بومی در متون آموزشی پرداخته است. در پایان‌نامه «ادراک نومعلمان شهر تهران از آموزش چندفرهنگی» (۱۴۰۰) نیز ظرفیت‌ها و موانع تحقق آموزش چندفرهنگی در مدرسه‌های ایران تحلیل شده‌اند

۷. **مقوله پدیدارشناختی**: تجربه زیسته معلمان و دانش‌آموزان: پایان‌نامه‌های این مقوله بیشتر با رویکرد کیفی و پدیدارشناسی، به تجارب زیسته معلمان در موقعیت‌های خاصی از آموزش رسمی پرداخته‌اند. «روایت تجربه زیسته معلمان برای ایجاد انگیزه در آموزش الکترونیکی درس ریاضی از طریق شبکه‌ی شاد» (۱۴۰۲) به تجربه آموزشی معلمان در فضای مجازی پرداخته و «واکاوی پدیده تدریس برای آزمون در درس زیست‌شناسی دوره متوسطه دوم» (۱۴۰۱) به بازتاب چالش‌های کنکورمحوری اشاره دارد. همچنین «شناسایی تجارب زیسته معلمان در مواجهه با تغییر برنامه درسی» (۱۳۹۹) و دو پایان‌نامه دیگر با عنوان‌های «شناسایی دانش ضمنی معلمان عربی شهرستان تکاب درباره

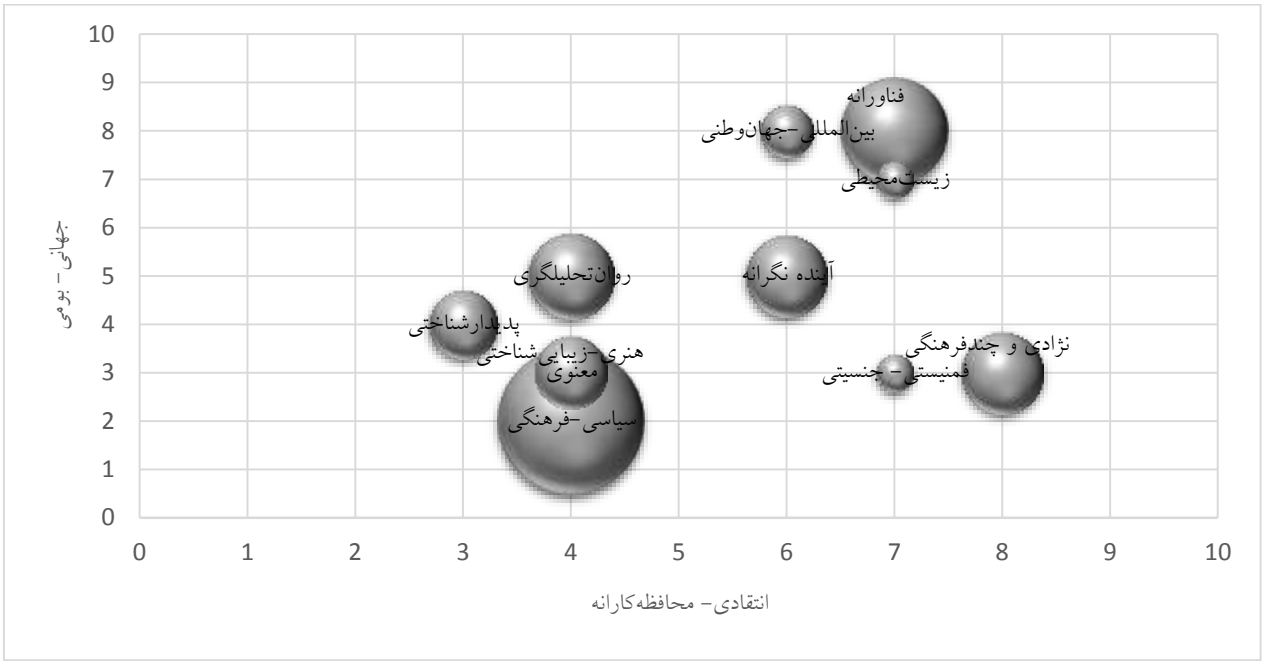
روش‌های فعال تدریس» (۱۳۹۸) و «شناسایی دانش ضمنی معلمان زبان انگلیسی دوره دوم متوسطه از روش های ارزشیابی» (۱۳۹۸) نیز از همین رویکرد بهره برده‌اند و به فهم پدیدارشناختی دانش و تجربه معلمان در مواجهه با برنامه درسی رسمی و غیررسمی پرداخته‌اند.

۸. **مقوله فناورانه:** در مقوله فناورانه، تمرکز پایان‌نامه‌ها بر کاربست فناوری‌های نوین، ارتقای سواد رسانه‌ای و دیجیتال، و بررسی میزان پذیرش فناوری در فرایند تدریس و یادگیری است. پایان‌نامه‌هایی مانند «کاربست وب‌کوئست در آموزش علوم تجربی سوم ابتدایی» (۱۴۰۲) و «مطالعه اثر گیمیفیکیشن کتاب علوم تجربی بر انگیزش و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان» (۱۳۹۹)، بیانگر بهره‌گیری از ابزارهای فناورانه برای ارتقای کیفیت یادگیری هستند. پژوهش‌هایی چون «تحلیل محتوای کتاب سواد رسانه‌ای دوم متوسطه و تدوین محتوای متناسب با تحولات نوین فناوری» (۱۴۰۰) و «ویژگی‌های برنامه درسی فناوری اطلاعات و ارتباطات از منظر معلمان و دانش‌آموزان» (۱۳۹۸) نشان‌دهنده لزوم بازنگری در محتوای درسی برای انطباق با فضای دیجیتال‌اند. در کنار آن‌ها، پژوهش‌هایی مانند «ارزیابی مهارت‌های تدریس مبتنی بر فاوا معلمان مدارس ابتدایی هوشمند» و «بررسی میزان استفاده معلمان از فناوری اطلاعات براساس مدل پذیرش نوآوری» تأکید ویژه‌ای بر نقش معلمان در تحقق برنامه درسی فناورانه دارند. این مقوله در کل بیانگر گفتمانی است که فناوری را نه صرفاً به‌مثابه ابزار، بلکه به عنوان محملی برای تحول یادگیری و تدریس می‌نگرد

۹. **مقوله زیست‌محیطی:** در مقوله زیست‌محیطی، با وجود اهمیت روزافزون بحران‌های زیست‌محیطی و ضرورت آموزش آگاهی‌بخشی به دانش‌آموزان، پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه همچنان محدود است. در این مقوله پایان‌نامه‌ها به بررسی میزان حضور مؤلفه‌های حفظ محیط زیست در محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی پرداخته‌اند. دو پایان‌نامه با عناوین «تعیین میزان کاربرد مولفه‌های حفظ محیط زیست در محتوای کتب پایه‌های اول تا چهارم ابتدایی» و «تعیین میزان کاربرد مؤلفه‌های حفظ محیط زیست در محتوای کتب درسی پایه‌های پنجم و ششم دوره ابتدایی»، هر دو در سال ۱۳۹۵، به تحلیل محتوای دروس ابتدایی بر اساس شاخص‌های محیط‌زیستی پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها با تأکید بر ارزیابی کمی میزان توجه به حفظ محیط زیست در متون درسی، نشان می‌دهند که آموزش محیط‌زیستی در ساختار رسمی آموزش ابتدایی هنوز به جایگاه بایسته خود نرسیده است.

۱۰. **مقوله معنوی:** پایان‌نامه‌های مرتبط با مقوله معنوی بر تربیت دینی، اخلاقی و معنویت در چارچوب محتوای درسی تمرکز دارند. پایان‌نامه‌هایی نظیر «ارزیابی محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره‌ی ابتدایی براساس میزان استفاده از معیارهای تربیتی صحیفه سجادیه» (۱۳۹۹) و «تعیین و کاربرد مؤلفه‌های فرهنگ انتظار در برنامه‌ی درسی دوره‌ی دوم ابتدایی» (۱۳۹۸) آشکارا تحت تأثیر گفتمان دینی-انقلابی قرار دارند. همچنین، پایان‌نامه «بررسی و ارزیابی کتب فارسی دوره دوم ابتدایی براساس شاخص‌های کرامت انسانی» (۱۳۹۸) با محوریت ارزش‌های انسانی، نوعی رویکرد معنوی گسترده‌تر را بازنمایی می‌کند که صرفاً محدود به آموزه‌های دینی نیست. در همین راستا، پژوهش «شناسایی و اولویت‌بندی مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای اعضای هیأت علمی» (۱۳۹۵) از سطح مدرسه فراتر رفته و مقوله اخلاق را در بافت دانشگاهی تحلیل می‌کند. در مجموع، این مجموعه پایان‌نامه‌ها بازتاب‌دهنده گفتمانی مبتنی بر تربیت ارزشی، اخلاقی و معنوی هستند که در پی تقویت جنبه‌های غیرفنی و فرهنگی در نظام آموزش رسمی‌اند.

۱۱. **مقوله آینده‌نگرانه:** پایان‌نامه‌های گنجانده‌شده در این مقوله، به آینده‌نگری در نظام آموزشی با تمرکز بر نیازسنجی، شایستگی‌های نوین، کارآفرینی، تربیت اقتصادی و مهارت‌های نرم پرداخته‌اند. نمونه‌هایی چون «بررسی ارتباط برنامه درسی دانشکده‌های فنی‌مهندسی و نیازهای واحدهای صنعتی» (۱۴۰۱) و «تحلیل محتوای کتاب کاروفناوری پایه نهم بر اساس شاخص‌های توسعه کارآفرینی» (۱۳۹۸) به شکاف بین آموزش و بازار کار می‌پردازند. پایان‌نامه‌هایی مانند «نیازسنجی برنامه درسی تربیت اقتصادی دوره ابتدایی» (۱۳۹۷) و «امکان‌سنجی کاربرد مؤلفه‌های سواد مالی در کتب درسی دوره دوم ابتدایی» (۱۳۹۷) نیز نمایانگر حرکت به سوی آموزش کاربردی و آگاهانه برای آینده‌اند. دیگر عناوینی همچون «شناسایی و اعتباریابی معیارهای ارزشیابی کیفیت معلمان ابتدایی» و «شناسایی نیازهای آموزشی حوزه‌های مدیریتی فرماندهان» (۱۳۹۸) حاکی از گفتمان مدیریت‌محور و برنامه‌ریزی راهبردی‌اند. در مجموع، این گفتمان آینده‌نگر بر توانمندسازی، آمادگی برای جهان متغیر و هم‌راستایی آموزش با تحولات اجتماعی و اقتصادی تأکید دارد.

نمودار ۱: بازنمایی تصویری از وسعت و بسامد گفتمان‌های موجود

در این نمودار، تلاش شده است وضعیت گفتمان‌های حاکم بر پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی از منظری دیگر به‌صورت بصری نمایش داده شود.

محور افقی نمودار، جهت‌گیری گفتمان‌ها را از منظر محلی/ملی (درون‌زا) تا جهانی/بین‌المللی (برون‌زا) نشان می‌دهد. به این معنا که گفتمان‌هایی که بیشتر به مسائل بومی، ارزشی یا سیاست‌های داخلی آموزش و پرورش می‌پردازند، در سمت چپ نمودار قرار دارند، در حالی که گفتمان‌هایی که متأثر از روندهای جهانی، نهادهای بین‌المللی یا دغدغه‌های فراملی هستند، به سمت راست تمایل دارند. محور عمودی نیز، طیفی از گفتمان‌های هنجاری و ارزشی (که بیشتر بر تجویز، توصیه، یا تثبیت نظم موجود تمرکز دارند) تا گفتمان‌های تحلیلی، انتقادی و مسئله‌محور (که به دنبال تبیین، نقد یا تغییر ساختارهای مسلط هستند) را در بر می‌گیرد. بنابراین، جایگاه یک گفتمان در این دو محور، اطلاعاتی درباره‌ی نوع رویکرد، جهت‌گیری

و سطح مداخله‌ی نظری آن ارائه می‌دهد. اندازه‌ی حباب‌ها معرف فراوانی یا میزان تأکید پژوهش‌ها بر هر گفتمان است؛ به‌عبارت دیگر، هرچه یک گفتمان در تعداد بیشتری از پایان‌نامه‌ها به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم بازنمایی شده باشد، حباب آن بزرگ‌تر ترسیم شده است.

این نمودار نشان می‌دهد که گفتمان «سیاسی – فرهنگی»، در مرکز فضای گفتمانی قرار دارد. این مسئله حاکی از سلطه‌ی رویکردهایی است که به دنبال تثبیت ارزش‌های خاص، تقویت هویت‌های رسمی و تأیید سیاست‌های کلان آموزشی هستند. این گفتمان در نواحی درون‌زا و هنجاری نمودار قرار دارد و کمترین فاصله را با جهت‌گیری رسمی و سیاستی آموزش و پرورش دارد. در مقابل، گفتمان‌هایی نظیر «جنسیتی– فمینیستی»، «نژادی– چندفرهنگی» و «زیست‌محیطی»، در بخش‌های حاشیه‌ای نمودار و با اندازه‌های کوچک‌تر قرار گرفته‌اند. این موقعیت حاکی از کم‌توجهی یا حتی طرد ضمنی این گفتمان‌ها در متون پایان‌نامه‌ای است، هرچند که در سطح جهانی این موضوعات در اولویت بالای پژوهش برنامه درسی قرار دارند.

در مجموع، این نمودار تصویری از تراکم، پراکندگی و تعامل گفتمان‌ها ارائه می‌دهد و به خواننده کمک می‌کند تا پیش از ورود به تحلیل‌های زبانی – ساختاری، با «منطق گفتمانی» حاکم بر پایان‌نامه‌ها آشنا شود. در ادامه، تحلیل دقیق‌تر این منطق در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین (بر اساس مدل نورمن فرکلاف) صورت خواهد گرفت. تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف بر سه سطح توصیف (تحلیل زبانی متن)، تفسیر (تحلیل گفتمان در سطح تعاملات اجتماعی)، و تبیین (تحلیل گفتمان در سطح روابط قدرت و ایدئولوژی) استوار است. در ادامه عناوین پایان‌نامه‌های بررسی‌شده در حوزه برنامه‌ریزی درسی در چارچوب این سه سطح تحلیل می‌شوند.

۱. توصیف: تحلیل زبانی عناوین پایان‌نامه‌ها (سطح متن)

در سطح واژگانی، تکرار اصطلاحاتی چون «هویت ملی»، «تربیت اسلامی»، «سند تحول بنیادین» و «سبک زندگی اسلامی– ایرانی» نشان‌دهنده‌ی غلبه‌ی گفتمان رسمی ایدئولوژیک در سیاست‌های آموزشی است؛ گفتمانی که با تأکید بر وحدت هویتی و وفاداری ارزشی، نقش هدایت‌گر نظام آموزشی را پررنگ می‌سازد. در مقابل، واژگانی همچون «حقوق شهروندی»، «تفکر انتقادی»، «چندفرهنگی» و «رواداری» بیانگر تلاش گفتمان‌های انتقادی برای باز کردن فضای گفت‌وگویی و مشارکتی در برنامه درسی‌اند. همچنین مفاهیمی نظیر «کارآفرینی»، «سواد مالی» و «بین‌المللی‌سازی» حاکی از نفوذ گفتمان نولیبرال در جهت فردمحوری و بهره‌وری هستند. گاه نیز ترکیب واژگان سنتی و مدرن (مانند «تربیت عقلانی» یا «مدرسه زندگی») تلاشی برای آشتی‌دادن گفتمان‌های متضاد دیده می‌شود.

در سطح نحوی، ساختار بیشتر عناوین جمله اسمی است و با مصادر یا اسم‌مصدرهایی چون «تحلیل»، «بررسی»، «شناسایی» و غیره آغاز می‌شوند. این ساختارها موجب حذف یا کمرنگ شدن عامل انسانی می‌شوند و کنش‌گرها (معلمان، دانش‌آموزان و غیره) اغلب به‌صورت ابژه یا قید مطرح می‌شوند، نه سوژه‌ی کنشگر. حتی در مواردی که عامل انسانی ذکر شده، فاقد نقش کنشی فعال است. در مقابل، «برنامه درسی»، «مولفه»، «رفتار» و... معمولاً به‌عنوان سوژه‌های اصلی جایگزین شده‌اند.

در مجموع، این تحلیل زبانی نشان می‌دهد که عناوین پایان‌نامه‌ها در چارچوب گفتمان علمی و آکادمیک، بیشتر بازنمایی‌ای تکنوکراتیک و بوروکراتیک از مسائل آموزشی ارائه می‌دهند که در آن، کنش‌گری انسانی به حاشیه رانده شده است.

۲. تفسیر: تحلیل تعاملات اجتماعی درون متون پژوهشی

گفتمان عناوین پایان‌نامه‌های حوزه برنامه‌ریزی درسی نشان می‌دهد که بخش قابل‌توجهی از این پژوهش‌ها در چارچوب سیاست‌های رسمی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران صورت‌بندی شده‌اند. ارجاع مکرر به اسناد بالادستی نظیر «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» و «برنامه درسی ملی» بیانگر آن است که این اسناد نه‌تنها به‌عنوان منابع سیاست‌گذارانه، بلکه به‌مثابه مرجع مشروعیت‌بخش در تولید دانش دانشگاهی عمل می‌کنند. در این عناوین، آموزش و پرورش اغلب به‌صورت نهادی ایدئولوژیک بازنمایی می‌شود که مأموریت اصلی آن تربیت نسل آینده بر پایه هویت اسلامی – ایرانی تعریف شده است.

پژوهش‌هایی که به موضوعاتی چون هویت ملی، تربیت اسلامی و بازنمایی مفاهیم دینی در برنامه درسی می‌پردازند، را می‌توان نمونه‌هایی از بازتولید گفتمان رسمی مسلط دانست؛ گفتمانی که از طریق زبان علمی و قالب پژوهشی، طبیعی، بدیهی و غیرقابل مناقشه جلوه داده می‌شود. برای مثال، عناوینی که به سنجش هویت ملی دانش‌آموزان، ارزیابی محتوای کتب درسی بر اساس اندیشه‌های رهبری یا تحلیل سبک زندگی اسلامی می‌پردازند، نه‌تنها هم‌راستا با سیاست‌های رسمی هستند، بلکه با تبدیل این سیاست‌ها به «مسئله پژوهشی»، آن‌ها را در سطح دانش دانشگاهی تثبیت می‌کنند.

از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، غلبه این نوع عناوین را نمی‌توان صرفاً ناشی از علایق فردی پژوهشگران دانست، بلکه باید آن را برآمده از تعامل میان ساختارهای نهادی دانشگاه، منطق سیاست‌گذاری آموزشی و نظام ارزیابی علمی تلقی کرد. در چنین بستری، برخی موضوعات به‌دلیل انطباق با گفتمان رسمی، از امنیت، مشروعیت و امکان بیشتری برای تبدیل‌شدن به پایان‌نامه برخوردارند، در حالی که سایر موضوعات بالقوه انتقادی در موقعیتی حاشیه‌ای قرار می‌گیرند.

بااین‌حال، در میان این پایان‌نامه‌ها، نمونه‌هایی نیز مشاهده می‌شود که با ورود به حوزه‌هایی چون آموزش چندفرهنگی، تربیت جنسی، حقوق شهروندی و عدالت آموزشی، نوعی گسست یا دست‌کم پرسشگری نسبت به گفتمان رسمی را بازنمایی می‌کنند. برای مثال، پایان‌نامه‌ای که به امکان‌سنجی تربیت جنسی در دوره ابتدایی می‌پردازد، با ورود به حوزه‌ای حساس و کمتر مشروعیت‌یافته، به‌طور تلویحی محدودیت‌های گفتمان رسمی را آشکار می‌سازد. این‌گونه عناوین را می‌توان نشانه‌هایی از حضور گفتمان‌های رقیب دانست که اگرچه در اقلیت‌اند، اما مرزهای گفتمانی پژوهش دانشگاهی را به چالش می‌کشند.

تحلیل روند تغییرات در عناوین پایان‌نامه‌ها نشان می‌دهد که گفتمان پژوهشی برنامه‌ریزی درسی به‌طور معناداری تحت تأثیر تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جامعه ایران در دهه‌های ۱۳۹۰ و ۱۴۰۰ قرار داشته است. این تأثیر نه‌تنها در انتخاب موضوعات، بلکه در نحوه صورت‌بندی مفاهیم، اولویت‌بندی مسائل و چارچوب‌های تفسیری پژوهش‌ها نیز قابل مشاهده است.

در یک‌سو، تقویت سیاست‌های هویت‌محور و تأکید رسمی بر مؤلفه‌های دینی و ملی، به افزایش پایان‌نامه‌هایی با محوریت تربیت اسلامی، هویت ملی و بازنمایی ارزش‌های انقلاب اسلامی انجامیده است. تمرکز فزاینده بر این موضوعات، به‌ویژه از میانه دهه ۱۳۹۰ به بعد، را می‌توان نشانه‌ای از هم‌زمانی و هم‌سویی گفتمان پژوهشی دانشگاهی با جهت‌گیری‌های کلان نظام آموزشی دانست؛ هم‌سویی‌ای که امکان بازتولید گفتمان رسمی را در قالب دانش علمی فراهم می‌کند. در سوی دیگر، ظهور و برجسته‌شدن مسائل اجتماعی نوین، همچون عدالت آموزشی، حقوق شهروندی، دموکراسی آموزشی و

بین‌المللی‌سازی آموزش، به شکل‌گیری عناوینی انجامیده است که به این مفاهیم می‌پردازند یا چالش‌های تحقق آن‌ها در نظام آموزشی ایران را واکاوی می‌کنند. بااین‌حال، نحوه بیان این موضوعات در عناوین پایان‌نامه‌ها نشان می‌دهد که حتی گفتمان‌های نوظهور نیز اغلب در قالب‌هایی تعدیل‌شده و سازگار با محدودیت‌های نهادی و گفتمانی صورت‌بندی می‌شوند؛ امری که از مرزهای نانوشته امکان نقد در پژوهش دانشگاهی حکایت دارد.

همچنین، تحولات فناورانه و تجربه آموزش مجازی در دوران همه‌گیری کرونا، به‌ویژه پس از راه‌اندازی «شبکه شاد»، زمینه‌ساز شکل‌گیری پژوهش‌هایی در حوزه یادگیری الکترونیکی، کلاس‌های آنلاین و چالش‌های حرفه‌ای معلمان شده است. این تغییرات نشان می‌دهد که گفتمان پژوهشی برنامه‌ریزی درسی، نه صرفاً بازتاب نظری تحولات، بلکه واکنشی گفتمانی به بحران‌ها و مسائل عینی نظام آموزشی است. بااین‌حال، حتی در این حوزه نیز غلبه نگاه فنی و کارکردی، نسبت به تحلیل‌های انتقادی عمیق‌تر، بیانگر تداوم منطق‌های مسلط در تولید دانش آموزشی است.

۳. تبیین: تحلیل روابط قدرت و ایدئولوژی در گفتمان حاکم بر پژوهش‌ها

تحلیل عناوین پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد در رشته برنامه‌ریزی درسی نشان می‌دهد که گفتمان رسمی جمهوری اسلامی ایران ـ که بر تربیت اسلامی، بازتولید هویت ملی – دینی و تقویت ارزش‌های ایدئولوژیک استوار است ـ بر فضای پژوهشی این حوزه سلطه یافته است. شکل‌گیری و تثبیت این گفتمان را نمی‌توان صرفاً به انتخاب‌های زبانی یا ملاحظات علمی پژوهشگران نسبت داد، بلکه باید آن را در بستر اجتماعی، سیاسی و نهادی گسترده‌تری تحلیل کرد. در سطح اجتماعی، این گفتمان ریشه در پروژه دولت – ملت‌سازی جمهوری اسلامی پس از انقلاب ۱۳۵۷ دارد که در آن، نظام آموزشی ابزاری کلیدی برای شکل‌دادن به شهروند ایدئالِ اسلامی – ایرانی تلقی شده است. سیاست‌گذاری‌های آموزشی، به‌ویژه پس از تصویب سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، به‌گونه‌ای سامان یافته‌اند که برنامه‌ریزی درسی را در خدمت بازتولید ایدئولوژی رسمی نظام قرار دهند. تأکید این سند بر «هویت اسلامی – ایرانی» و برقراری پیوند میان تعلیم‌وتربیت و آرمان‌های انقلاب اسلامی، نشان‌دهنده تلاش حاکمیت برای تثبیت گفتمانی است که آموزش را نه به‌عنوان فرآیندی خنثی، بلکه به‌مثابه سازوکار ایدئولوژیک می‌نگرد.

در سطح نهادی، این گفتمان از طریق ساختارهای تصمیم‌گیر در آموزش و پرورش و آموزش عالی بازتولید می‌شود. نهادهایی مانند شورای عالی آموزش و پرورش و سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، نه‌تنها سیاست‌گذار، بلکه تعیین‌کننده جهت‌گیری‌های مشروع پژوهشی‌اند. این سیاست‌ها به‌طور غیرمستقیم به دانشگاه‌ها و گروه‌های آموزشی منتقل می‌شوند و بر تعریف «موضوعات مجاز»، «اولویت‌های پژوهشی» و حتی «کاربردپذیری» پایان‌نامه‌ها اثر می‌گذارند. در چنین بستری، پایان‌نامه‌هایی که در چارچوب اسناد بالادستی و گفتمان رسمی تعریف می‌شوند، از شانس بیشتری برای پذیرش، حمایت نهادی و حتی پیوند با بازار کار آموزشی برخوردارند.

افزون بر این، نقش استادان راهنما به‌عنوان کنشگران کلیدی در میدان پژوهش دانشگاهی، در جهت‌دهی به موضوعات پایان‌نامه‌ها قابل چشم‌پوشی نیست. گرایش‌های نظری مسلط استادان، حساسیت‌های ارزشی، و نیز ملاحظات حرفه‌ای و نهادی آنان، بر انتخاب و محدودسازی موضوعات پژوهشی اثرگذار است. در نتیجه، گفتمان‌های انتقادی، آلترناتیو یا پرریسک، به‌ویژه آن‌هایی که با خطوط قرمز ارزشی یا سیاسی هم‌پوشانی دارند، کمتر مجال بروز در قالب پایان‌نامه می‌یابند و به حاشیه رانده می‌شوند.

در کنار گفتمان مسلطِ مبتنی بر تربیت اسلامی و هویت ملی، برخی پایان‌نامه‌ها در رشته برنامه‌ریزی درسی تلاش کرده‌اند به گفتمان‌های آلترناتیو، انتقادی و مقاومت بپردازند؛ گفتمان‌هایی که هرچند در اقلیت‌اند، اما ریشه در تحولات اجتماعی، مطالبات فرهنگی و روندهای جهانی دارند، و ظرفیت‌هایی برای بازاندیشی و تحول در نظام آموزشی فراهم می‌کنند.

پژوهش‌هایی که به موضوع تربیت جنسی پرداخته‌اند، اغلب در بستر افزایش حساسیت‌های عمومی نسبت به آزار جنسی، فقدان آموزش جنسی مؤثر، و جنبش‌های اجتماعی نظیر «نه به کودک‌همسری»شکل گرفته‌اند. این پایان‌نامه‌ها با نقد سکوت ساختاری نظام آموزشی نسبت به مسائل جنسی، خواهان گشودن فضا برای بازنگری در محتوا و رویه‌های برنامه درسی شده‌اند. شکل‌گیری چنین گفتمانی را می‌توان واکنشی به فجایع رسانه‌ای‌شده دانست که مطالبه آموزش رسمی در این حوزه را تقویت کرد.

گفتمان‌هایی که به موضوعات تنوع قومی، زبانی، جنسیتی و طبقاتی می‌پردازند، بر زمینه‌ی تشدید شکاف‌های اجتماعی، اعتراضات مناطق محروم، و سیاست‌های تمرکزگرای فرهنگی پدید آمده‌اند. این پژوهش‌ها، بر ضرورت بازنمایی عادلانه فرهنگ‌ها و زبان‌های مختلف در کتاب‌های درسی تأکید می‌ورزند. پژوهش‌هایی از این دست را می‌توان واکنشی دانست به حذف زبان‌های محلی از آموزش رسمی، محدودیت‌های آموزش برای اقلیت‌ها، و جنبش‌های مدنی در مناطق کردنشین، بلوچ و ترک‌زبان که خواستار آموزش چندزبان و توجه به تنوع فرهنگی‌اند. در این بستر، برنامه درسی به عنوان ابزاری برای «یکسان‌سازی فرهنگی» مورد انتقاد قرار می‌گیرد.

برخی پایان‌نامه‌ها، به ویژه در سال‌های اخیر، تحت تأثیر جهانی‌شدن آموزش، فشارهای اقتصادی، و تغییر رویکرد دولت به سمت خصوصی‌سازی، به مفاهیمی چون «کارآفرینی»، «مهارت‌محوری»، و «بین‌المللی‌سازی» پرداخته‌اند. این گفتمان، آموزش را نه ابزاری فرهنگی – ایدئولوژیک، بلکه سرمایه‌ای اقتصادی و ابزاری برای رقابت‌پذیری جهانی می‌داند. زمینه پیدایش چنین رویکردی، تاکید بر آموزش فنی و مهارتی در برنامه‌های توسعه و نفوذ نهادهایی مانند یونسکو در سیاست‌گذاری‌های آموزشی بوده است. این پایان‌نامه‌ها هرچند ممکن است ظاهراً در تضاد با گفتمان دینی قرار نگیرند، اما اولویت‌دادن به کارکردهای اقتصادی آموزش، با هسته هویتی گفتمان مسلط ناسازگار است.

در سطح تبیین می‌توان گفت گفتمان رسمی حاکم بر پژوهش‌های برنامه‌ریزی درسی، افزون بر تثبیت نظم آموزشی موجود، به بازتولید روابط قدرت و سلطه ایدئولوژیک نیز یاری می‌رساند. در این چارچوب، آموزش به‌مثابه ابزاری برای «کنترل فرهنگی» عمل می‌کند و از طریق تضعیف یا حذف صداهای انتقادی و آلترناتیو، هژمونی فکری گفتمان مسلط حفظ می‌شود. حاشیه‌نشینی گفتمان‌های انتقادی حاصل برهم‌کنش عوامل کلان ایدئولوژیک با سازوکارهای نهادی در دانشگاه است؛ به‌گونه‌ای که این گفتمان‌ها نه‌تنها در سطح سیاست‌گذاری کلان، بلکه در سطح گروه‌های آموزشی، نظام راهنمایی پایان‌نامه‌ها و منطق ارزیابی پژوهش نیز با محدودیت مواجه‌اند. در این معنا، برنامه درسی به‌عنوان نهادی «نمادین» نقشی محوری در بازتولید نظم مسلط ایفا می‌کند و پژوهش‌ها یا در مسیر تثبیت این نظم قرار می‌گیرند یا در قالب کنش‌های انتقادی و مقاومتی با آن مواجه می‌شوند. هرچند گفتمان‌های حاشیه‌ای از بسامد و قدرت کمتری برخوردارند، اما می‌توان آن‌ها را به‌مثابه نقاط گسست در ساختارهای ایدئولوژیک مسلط تلقی کرد که ظرفیت‌هایی بالقوه برای بازاندیشی و تحول در سیاست‌ها و رویکردهای برنامه‌ریزی درسی فراهم می‌آورند. بر این اساس، تحلیل تبیینی نشان می‌دهد که فضای پژوهشی

برنامه‌ریزی درسی در ایران به‌شدت سیاسی– ایدئولوژیک است و توجه به تنوع گفتمانی و تقویت رویکردهای انتقادی در آن ضرورتی اجتناب‌ناپذیر دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

تحلیل چندلایه داده‌ها – شامل تحلیل کمی، کیفی و تحلیل گفتمان انتقادی – نشان داد که تولید دانش در این رشته از الگوهای گفتمانی خاصی تبعیت می‌کند که به‌هیچ‌وجه تصادفی یا صرفاً مبتنی بر علاقه فردی پژوهشگران نیست، بلکه در پیوند با ساختارهای معرفتی، نهادی و سیاست‌گذارانه شکل گرفته است.

افزون بر سیاست‌های کلان و اسناد بالادستی، یکی دیگر از سازوکارهای مؤثر در تثبیت گفتمان‌های مسلط و تداوم غیبت گفتمان‌های حاشیه‌ای در عناوین پایان‌نامه‌ها، نقش اساتید راهنما به‌عنوان کنشگران نهادی تولید دانش است. استادان راهنما، از طریق ترجیحات نظری و ایدئولوژی، علایق پژوهشی، سوابق علمی و جایگاه نهادی خود، به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم در جهت‌دهی به انتخاب موضوعات پایان‌نامه‌ها نقش ایفا می‌کنند (N. Kiani salmi, A. Nouri & H. Etemadizadeh.,2024). هم‌راستایی گرایش‌های مطالعاتی و ایدئولوژیک استادان با گفتمان‌های رسمی و تثبیت‌شده، می‌تواند به تقویت بازتولید این گفتمان‌ها و در مقابل، محدود شدن امکان طرح موضوعات نوپدید، انتقادی یا رهایی‌بخش بینجامد. در این معنا، غلبه گفتمان سیاسی–فرهنگی و کم‌رنگی گفتمان‌هایی چون جنسیتی، زیست‌محیطی یا انتقادی را می‌توان نه صرفاً پیامد سیاست‌گذاری آموزشی، بلکه نتیجه تعامل میان ساختارهای نهادی دانشگاه و کنش علمی استادان راهنما دانست. این وضعیت نشان می‌دهد که فرآیند تولید دانش در سطح پایان‌نامه‌ها، حاصل کنش متقابل دانشجویان، استادان و چارچوب‌های نهادی است و هرگونه تلاش برای گشودن فضای گفتمانی متکثر، مستلزم بازاندیشی در نقش و مسئولیت علمی استادان راهنما نیز هست.

یافته‌های تحلیل کمی نشان داد که گفتمان «سیاسی– فرهنگی» با فاصله‌ای چشمگیر نسبت به سایر گفتمان‌ها، در صدر قرار دارد؛ به‌گونه‌ای که حدود یک سوم از کل پایان‌نامه‌ها به این مقوله تعلق دارند. این غلبه نه‌تنها بیانگر اولویت‌دادن پژوهشگران به مقولاتی چون هویت، جامعه‌پذیری، عدالت آموزشی و برنامه درسی پنهان است، بلکه بازتابی از گفتمان مسلط سیاست‌گذاری فرهنگی در کشور نیز محسوب می‌شود؛ جایی که نهاد تعلیم و تربیت به‌منزله ابزار بازتولید نظم ایدئولوژیک و انسجام فرهنگی تلقی می‌شود. عناوین این پایان‌نامه‌ها در بسیاری موارد – حتی هنگامی که از واژگان انتقادی استفاده کرده‌اند – در چارچوب پارادایم رسمیِ فهمِ فرهنگ و جامعه حرکت کرده‌اند و از چالش‌گری با آن فاصله داشته‌اند.

در رتبه بعدی، گفتمان «فناورانه» قرار دارد؛ گفتمانی که به‌ویژه از میانه دهه ۱۳۹۰ به بعد، با شدت بیشتری در تولیدات علمی دانشجویان انعکاس یافته است. این رشد، در ظاهر حاکی از تلاش برای روزآمدسازی برنامه درسی در مواجهه با اقتضائات دنیای دیجیتال، هوش مصنوعی و آموزش آنلاین است؛ اما بررسی کیفی‌تر این عناوین نشان می‌دهد که رویکرد غالب در آن‌ها تکنوکراتیک و غیرانتقادی است. فناوری در این گفتمان نه به‌عنوان مسئله‌ای فرهنگی، طبقاتی یا قدرت‌مند، بلکه به‌مثابه ابزاری خنثی و کارآمد برای «حل مشکلات» فهمیده شده است؛ نگاهی که خود ریشه در گفتمان جهانی نولیبرالی دارد که بر استانداردسازی، بهره‌وری و آموزش مبتنی بر شایستگی تأکید می‌ورزد.

در سوی دیگر، گفتمان‌هایی چون «فمینیستی- جنسیتی»، «زیست‌محیطی» و «معنوی» به‌شدت کم‌رمق‌اند. این گفتمان‌ها، که در ادبیات جهانی برنامه‌ریزی درسی از مهم‌ترین محورهای تحول در قرن بیست‌ویکم به شمار می‌آیند، در عناوین پایان‌نامه‌های مورد بررسی حضوری کم‌رنگ و حاشیه‌ای داشته‌اند. چنین وضعیتی را باید نه صرفاً به‌عنوان یک بی‌توجهی علمی، بلکه به‌مثابه یک طرد گفتمانی درک کرد؛ طردی که حاصل عدم به‌رسمیت‌شناسی این حوزه‌ها در ساختارهای رسمی آموزش عالی و ضعف بسترهای نهادی برای حمایت از پژوهش‌های انتقادی و رهایی‌بخش است. به‌ویژه در مورد جنسیت، شاهد آن هستیم که تربیت جنسی، حساسیت جنسیتی در برنامه درسی، و برابری آموزشی همچنان در حاشیه نامرئی نظام آموزشی و پژوهشی باقی مانده‌اند.

گفتمان «روان‌تحلیلگری» نیز، گرچه از منظر کمّی سهم زیادی ندارد، اما در بررسی‌های کیفی حامل تأملات معناداری در باب نقش معلم، هویت تحصیلی، انگیزش درونی و فرسودگی روانی دانش‌آموزان است. با این حال، این گفتمان نیز غالباً در چارچوب روان‌شناسی کاربردی باقی مانده و کمتر به تحلیلی انتقادی از شرایط اجتماعی مؤثر بر روان دانش‌آموزان پرداخته است.

از حیث توزیع زمانی نیز روندها معنادارند: در سال‌هایی که جامعه با بحران‌ها و تحولات فرهنگی مواجه بوده (همچون ۱۳۹۳، ۱۳۹۸ و ۱۳۹۹)، گرایش به گفتمان سیاسی- فرهنگی افزایش یافته است. این هم‌زمانی را می‌توان شاهدی بر آن دانست که پایان‌نامه‌ها به نوعی پژواک مسائل روز اجتماعی‌اند، اما نوع مواجهه با این مسائل اغلب محافظه‌کارانه و همسو با گفتمان مسلط فرهنگی بوده است. همچنین افزایش پایان‌نامه‌های فناورانه در سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۹، هم‌راستا با همه‌گیری کرونا، نشان می‌دهد که فضای آکادمیک کوشیده است پاسخی سریع اما عمدتاً فنی به بحران آموزش ارائه دهد، بی‌آنکه زمینه‌های نابرابری دسترسی، سرمایه دیجیتال، یا پیامدهای فرهنگی آموزش آنلاین را مورد مداقه قرار دهد.

در ادامه نیز می‌توان به مشابهت‌های پیشینه‌های پژوهشی با یافته‌های این پژوهش اشاره کرد. برای نمونه، Vadayeh (Kheyri, 2019 در بررسی علایق علمی پایان‌نامه‌ها به سلطه «علاقه ابزاری» و غفلت از رویکردهای فلسفی و میان‌رشته‌ای اشاره می‌کند؛ مسئله‌ای که با یافته پژوهش حاضر درباره کم‌توجهی به گفتمان‌های نوپدید (مانند زیست‌محیطی، معنوی، و جنسیتی) هم‌راستاست. همچنین، Maleki, HajiTabar, and GhasemTabar (2011) با تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های برنامه‌ریزی درسی، به عدم توزیع متوازن موضوعات و غلبه برخی حوزه‌های خاص اشاره کرده‌اند که با سلطه‌ی گفتمان سیاسی-فرهنگی در این پژوهش مطابقت دارد. از سوی دیگر، پژوهش‌هایی نظیر HajiTabar and Taghipour (2015) و Ahmadi Gol and Sangari (2017) که تمرکز آن‌ها بر رشته تکنولوژی آموزشی بوده، نیز به تکرار موضوعات سنتی و غفلت از حوزه‌های نوین پرداخته‌اند؛ موضوعی که با یافته‌های پژوهش حاضر در زمینه غیبت ساختاریافته برخی گفتمان‌های جدید همسوست. همچنین، Mahdavi (2016) با وجود تمرکز نداشتن مستقیم بر گفتمان‌ها، بر ضرورت ارتقاء کیفیت محتوایی پایان‌نامه‌ها تأکید داشته که این نیز از نظر رویکردی با تحلیل‌های این پژوهش هم‌جهت است. در همین راستا، نتایج پژوهش Momeni (2024) با عنوان «ترسیم و تحلیل نقشه دانش پایان‌نامه‌های حوزه علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی» نیز با یافته‌های این تحقیق قرابت‌هایی دارد. مومنی نشان می‌دهد که در پایان‌نامه‌های حوزه علوم تربیتی، برخی

موضوعات خاص نظیر «امکان‌سنجی آموزشی»، «برنامه آموزشی»، «یادداری»، «طراحی آموزشی» و «اخلاق» بیشترین بسامد و مرکزیت مفهومی را داشته‌اند؛ به‌طوری‌که این مفاهیم به‌مثابه حلقه‌های واسط در شبکه موضوعی ایفای نقش می‌کنند. همچنین، خوشه‌بندی ۱۴گانه مفاهیم در مطالعه وی، گرچه از تنوع نسبی برخوردار است، اما باز هم نشان‌دهنده تمرکز پایان‌نامه‌ها بر موضوعات تثبیت‌شده و پرکاربرد بوده و به موضوعات نوپدید کمتر پرداخته شده است. بنابراین، یافته‌های مومنی نیز به نوعی استمرار وضعیت محافظه‌کارانه در انتخاب موضوعات پژوهشی و تمرکز بر گفتمان‌های مسلط را تأیید می‌کند. در مجموع، یافته‌های این پژوهش از نظر سلطه‌ی برخی گفتمان‌ها و غفلت از برخی دیگر، با اغلب مطالعات داخلی هم‌راستاست؛ با این تفاوت که در پژوهش حاضر، تحلیل گفتمانی به‌صورت نظام‌مند و در قالب طبقه‌بندی مشخصی از گفتمان‌ها انجام شده است. این رویکرد تحلیلی، تصویری شفاف‌تر از نحوه بازنمایی قدرت، دانش و ایدئولوژی در عناوین پایان‌نامه‌ها ارائه می‌دهد؛ امری که در بیشتر پژوهش‌های پیشین، یا به‌طور محدود و غیرمتمرکز طرح شده یا اساساً مورد غفلت قرار گرفته است.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که تولید دانش در رشته برنامه‌ریزی درسی، در سطح عناوین پایان‌نامه‌ها، بازتاب کشمکش میان گفتمان‌های مسلط و حاشیه‌ای است. از یک‌سو، سیطره گفتمان سیاسی-فرهنگی و سپس فناورانه، نشان‌دهنده‌ی جهت‌گیری رسمی، سیاست‌زده و تکنولوژیک دانشگاه‌ها در تربیت پژوهشگر است. از سوی دیگر، گفتمان‌هایی که حامل صداهای آلترناتیو و حساسیت‌های رهایی‌بخش‌اند، به‌حاشیه‌رانده شده‌اند یا تنها به‌طور حداقلی مجال بروز یافته‌اند. این مسئله، ضرورت بازاندیشی در سیاست‌گذاری پژوهشی، بازنگری در تعریف پروژه‌های پایان‌نامه‌ای، و توانمندسازی دانشجویان برای ورود به حوزه‌هایی نوظهور و انتقادی را دوچندان می‌سازد.پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، تلاش کرد تا فراتر از طبقه‌بندی‌های رایج موضوعی، به ردیابی ساختارهای قدرت، ایدئولوژی و ترجیحات نهادی در قالب صورت‌بندی عناوین پایان‌نامه‌ها بپردازد. از این منظر، یکی از دستاوردهای نظری تحقیق، ارائه‌ی چارچوبی برای طبقه‌بندی گفتمان‌ها در حوزه برنامه‌ریزی درسی و شناسایی گفتمان‌های غالب، در حال ظهور و حاشیه‌نشینی است نیازمند توجه و حمایت بیشتری در حوزه سیاست‌گذاری پژوهشی و تولید دانش هستند.

ملاحظات اخلاقی

داده‌های این پژوهش عناوین پایان‌نامه‌های منتشرشده است و پژوهش مشارکت‌کنندهٔ انسانی نداشته است. اصول امانت‌داری علمی، ارجاع‌دهی صحیح و عدم سرقت علمی رعایت شده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول مسئول طراحی پژوهش، گردآوری و تحلیل داده‌ها و نگارش مقاله بوده است (حدود ۹۰٪).
نویسنده دوم از طریق راهنمایی علمی و ارائه بازخوردهای کلی در فرایند پژوهش و نگارش مقاله مشارکت داشته است (حدود 7٪).
نویسنده سوم نیز از طریق ارائه نظرات مشورتی و بازخوردهای علمی کلی در روند پژوهش مشارکت داشته است (حدود 3٪).

تشکر و قدردانی

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول در رشته برنامه‌ریزی درسی، گروه مطالعات برنامه درسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی است، که با شماره ثبت پد۲۹۵۰۴ و در تاریخ ۱۴۰۴/۰۳/۱۰ در دانشگاه علامه طباطبایی ثبت شده است. این پژوهش فاقد هرگونه حمایت مالی از سوی نهادها یا سازمان‌های دولتی و غیردولتی بوده است. بدین‌وسیله از استاد راهنما و استاد مشاور پایان‌نامه بابت راهنمایی‌های علمی در طول انجام پایان‌نامه قدردانی می‌شود.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است»

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی

در بخشی از ترجمه و ویرایش این مقاله از ابزار هوش مصنوعی استفاده شده است. طراحی پژوهش، گردآوری و تحلیل داده‌ها، تفسیر یافته‌ها و نتیجه‌گیری توسط نویسندگان انجام شده و مسئولیت نهایی محتوای مقاله با نویسندگان است.

References

Ahmadi Gol, J., & Sangari, M. (2017). Thematic Evaluation and Methodology of Master's Theses in the Field of Educational Technology. **Higher Education Letter**, 10 (40), 167-206. https://ecc.isc.ac/showJournal/1574/99117/1270970

Ball, S. J. (2012). Foucault, power, and education. New York: Routledge.

Barkhordari, R. (2022). Discourse analysis of Iran's education system after the Islamic Revolution. **Tehran: Naqd Farhang**.

Diani, M. H. (1999). Thesis: The unknown and abandoned treasure. **Library and Information Science**, 2 (4), 1–16.

Ercan, G. Ç., & Cubukcu, Z. (2023). Thematic and methodological analysis of national and international theses on curriculum implementation. Uludağ University, **Journal of Education Faculty**, 36 (2), 391–416. https://doi.org/10.19171/uefad.1191536

Fairclough, N. (1995). Critical discourse analysis: The critical study of language. New York: Longman.

Fathi Vajargah, K., Mousapour, N., & Yadgarzadeh, G. (2022). Curriculum development in higher education.**Tehran: Mehraban.**

HajiTabar, F., & Taghipour, F. (2015). Thematic analysis of master's theses in instructional technology in Iran: Identifying the gap between current and desired status. Educational Psychology Quarterly, 11 (38), 1–30. https://jep.atu.ac.ir/article_3937.html

Harb, M. (2017). Curriculum as a discourse: Using critical discourse analysis to revive curriculum reconceptualists' thought. **Journal of Curriculum and Teaching**, 6 (1), 58–64. https://doi.org/10.5430/jct.v6n1p58

Hellsing Widén, P. (2019). "Not as bad as they seem ": A discourse analysis of representations of particularly vulnerable areas in Sweden within student theses.

Kiani, N., Nouri, A., & Etemadizadeh, H. (2024). The role of curriculum ideologies in directing values, purposes, and methods of education. **Journal of Curriculum Studies** (J. C. S), 19 (73), 129–150. https://doi.org/10.22034/jcs.2024.180209

Koushki, F., Khosravi, M., Ghaderi, A, & A. Sadeghi. (2020). Identifying Competencies Components Related to Technology for Intended Curriculum of Primary Education Major based on the TPACK. **Journal of Curriculum Studies** (J. C. S), Issue 58. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354986.1399.15.58.3.3

Malaki, H., HajiTabar, M., & GhasemTabar, S. N. (2011). "Content Analysis of Graduate Theses in the Field of Curriculum Studies: A Case Study of the Curriculum Planning Program at Allameh Tabataba'i University, Shahid Beheshti University, and Tarbiat Modares University from 2001 to 2009 ". **Higher Education Curriculum Studies**, 4, 85–108.

Mohammadpour, A. (2021). Contemporary research methods in humanities. Tehran: Ghoghnus Publications.

Momeni, E. (2024). Mapping and Analytical Knowledge Structure ofUniversity Allameh Tabataba'i Theses in the Field ofEducational Science. **Applied Scientometrics Studies**, 1 (4). https://doi.org/10.22091/apss.2024.10939.1002

Mousapour, N. (2023). History of curriculum planning in Iran. Tehran: Hamrokh Negasht.

Musipour, N., & colleagues. (2020). Capacities and subtleties of teacher education in Iran. Journal of **Curriculum Studies (**J. C. S), Issue 58.

Pinar, W., Reynolds, W., Slattery, P., & Taubman, P. (1995). Understanding curriculum. New York: Lang.

Qaderi, M. (2020). Foundations for understanding curriculum**. Tehran: Yadvareh Ketab.**

Ranjbari Sofian, V., Atapour, H., & Najari, T. (2022). Topical and methodological content analysis of education science thesis anddissertations of Tabriz University from 1997 to 2016. **Curriculum and instruction perspective journal** (CIPJ), 2 (3). https://doi.org/10.22034/cipj.2022.52058.1045

Supreme Council of Education. (2011). Fundamental transformation document of the Islamic Republic of Iran's education system. **Ministry of Education.**

Vadayeh Kheyri, A. R. (2019). Description and evaluation of scientific interests in theses and dissertations of educational sciences and psychology. Master's thesis, **Ferdowsi University of Mashhad**.